

СЕМЕЈСТВОТО И АДОЛЕСЦЕНТИТЕ ВО СВЕТОТ ШТО СЕ
МЕНУВА

АПСТРАКТ

Во текстот се зборува за промените што се случуваат на полето на вредносниот систем во денешниот општествен контекст, од аспект на семејството. Најнапред е даден општ преглед на поважните промени во поглед на вредностите и ставовите. Повеќето автори го идентификуваат прогресот на индивидуализам како нивен главен предизвикувач. Понатаму се зборува за улогата на семејството како примарен агенс на социјализација и и за неговите алтернативни форми, како и за причините што доведуваат до нивно јавување. На крај, посебно се разгледува контекстот во кој растат и се развиваат денешните адолесценти, од аспект на значењето на семејството во тој процес.

Клучни зборови: семејство, адолесценти, индивидуализам, општество.

ВОВЕД

Светот на крајот од минатиот век беше многу посиромашен, многу понеправеден, многу почесто авторитарен, отколку што поголемиот број луѓе кон средината на истиот тоа го очекувале. Оптимизмот на оние кои учествувале во борбата против сиромаштијата во својата држава и во светски рамки е заменет со замор и песимизам (Harrison i Hantington, 2004). На почетокот од 21-от век, истражувачите се согласни дека еден од најголемите проблеми со кои се соочуваат општествата денес е моралната криза. Емпириските докази укажуваат дека детериорацијата на стабилните бракови и семејства е нејзин главен извор, бидејќи децата ги учат моралните вредности главно во рамки на семејството, потпирајќи се врз родителските модели (Roperoe, 1998). Авторите предупредуваат дека моралната

¹ Авторот е асистент на Институтот за психологија на Филзофскиот Факултет-Скопје

структура на модерните општества е нарушена. Егоистични, материјалистички интереси се закануваат да го уништат чувството на солидарност, а плуралитетот на светските гледишта овозможува уверувањата и етичките стандарди да бидат толку релативизирани што се јавува можност од губење на личните вредности во животите на луѓето (Halpern, 1995, според Капрара и Кервоне, 2003).

Според Кузмановиќ (Kuzmanović, 2001) кризата ја има зафатено сферата на *вредностите-средства* т.е. моралните вредности, па оттаму може да се зборува и за морална криза. Таа всушност настанува последна, откако претходно ќе се случи економска, а потоа и криза на правниот и политичкиот систем. Промена е настаната и во поглед на целите, но највидлива е онаа која се однесува на сфаќањето за тоа кои средства се дозволени на патот кон остварувањето на тие цели. При анализа на фазите во развојот на кризата на вредности тој зборува за *суспензија на вредностите*. Тука се мисли на моментот кога поединецот забележува дека многумина не се придржуваат до декларираниите вредности и кога почнува да сфаќа дека тоа што му е пренесувано како позитивно од страна на семејството, во реалноста веќе не функционира и мора да почне да се однесува на сличен начин за да опстане. Поединецот сè уште верува во сопствениот вредносен систем, но станува свесен дека мора да отстапи од него. Убедувајќи се дека тоа е само привремено, почнува да се однесува според принципите на елементарно самоодржување. Оттука, тој може негативно да вреднува некои од средствата, кои во исто време во секојдневниот живот сепак ги применува. Ваквата појава Кузмановиќ (Kuzmanović, 2001) ја нарекува општествена „шизофренија“, објаснувајќи дека е мошне непријатна за самиот поединец и е еден од факторите кои ја поттикнуваат понатамошната промена и трансформација на вредносниот систем. За овој проблем може да се зборува како за *аномија*. Истиот автор, понатаму, аномијата ја определува како распаѓање на вредностите, правните и моралните норми, а за неа може да се зборува и како за чувство на распаѓање на сите норми, непостојење на морал, хаотичност, бесперспективност, цинизам. Таквиот тренд е забележан веќе од крајот на осумдесеттите години на минатиот век и бележи континуиран пораст. Се чини дури дека *аномичноста*, како психичка состојба, е посилен од вистинската аномија. Со други зборови, нештата изгледаат поцрни од што навистина се, нормите се применуваат помалку од што навистина се применуваат итн. Најтешка последица од овој процес е еден вид вредносен вакуум - чувство дека сите вредности се распаднале.

ИНДИВИДУАЛИЗАМ КАКО ДОМИНАНТНА ОПШТЕСТВЕНА ИДЕОЛОГИЈА

Авторите го идентификуваат прогресот на индивидуализам како главен предизвикувач на претходно споменатите промени. Се работи за доминантна општествена идеологија, карактеристична за западните општества, врз која се потпира поддршката за слобода на избор, толеранција на разликите и еднакви можности за сите. Ваквото влијание е највидливо во ставовите и од нив произлезениот однос кон бракот и прифаќањето на неговите алтернативни форми, кон предбрачните кохабитации, предбрачните сексуални врски, необврзувачките сексуални врски, хомосексуалните врски и бракови, кон имање вонбрачни деца итн. Многу автори се согласуваат дека неодамнешните интензивни промени во формирањето на врските имаат корени во демографските промени настанати од општествено-економскиот развој (Lesthaeghe, 1983; van de Kaa, 1987; Cherlin, 1992; според Reynolds & Mansfield, 1999). Почнувајќи од 1960-те многу европски земји бележат пад на бројот на склопени бракови и пораст на бракоразводите. Ваквиот тренд продолжува и денес. Промените најнапред се почувствувани во скандинавските земји, потоа во централна Европа и Медитеранот, а се чувствуваат и на Балканот. Постои поделба во однос на мислењата околу причините за ваквите промени и начините како тие да се објаснат. Од една страна, се смета дека економските теории можат целосно да ги објаснат, но многумина не се согласуваат со тоа велејќи дека треба да се земат во предвид и културните фактори и тоа каков ефект имаат врз донесувањето на економските одлуки, бидејќи одлуките се под влијание на вредностите на поединецот. Западниот свет бележи глобални промени во процесот на индустријализација и модернизација во текот на дваесеттиот век, што, меѓу другото, доведува до напуштање на конформирањето со старите религиски и општествени прописи и поместување кон индивидуална автономија. Индустријализацијата придонесува за ревизија на улогата на семејството и неговите членови, кое ја губи својата примарна функција – прокреативноста. Како што пишува Гиденс „бракот станува само еден од многуте можни начини на живеење” (Giddens, 1996; според Reynolds & Mansfield, 1999).

Уште една последица од модернизацијата е порастот на натпревару-вачките вредности на слободниот пазар. Овие вредности не се задржуваат само во доменот на економскиот пазар, туку се прошируваат и на другите аспекти од живеењето. Растот на „потрошувачката култура” го зајакнува моментот на избор меѓу можностите за врски, продолжувајќи да ја запоставува

традицијата заснована врз разбирање на општествено прифатените правила и норми. Трагите од модернизацијата се тие кои водат кон ревизија на врската меѓу општеството и поединецот. Резултат е ново нагласување на индивидуализмот препознаен од голем број автори како клучна идеолошка промена на дваесеттиот век (Lesthaeghe, 1983; Lesthaeghe & Meekers, 1986; Beck, 1992, 1995; Ester, Halman & de Moor, 1993; Halman & de Moor, 1993; според Reynolds & Mansfield, 1999). Тој се карактеризира со зголемено фокусирање на нуклеарното семејство и на намалување на влијанието на црквата. Насочен е кон истакнување на сопствениот развој, кон постигнување на индивидуалните цели и еднакви можности за сите. Истиот може да биде концептуализиран како континуум. На едниот крај се нагласуваат индивидуалните права и обврски, кои се карактеризираат со толерантност кон туѓите гледишта и чувство на лична одговорност – тоа е *морален индивидуализам*. На другиот крај, индивидуализмот ги истакнува личната автономија која е над правата и потребите на другите – високо егоцентрична форма на индивидуализам, т.н. *прагматичен индивидуализам* (Simons, 1995; според Reynolds & Mansfield, 1999). *Лестеји* (според Reynolds & Mansfield, 1999) и многу други автори сметаат дека е настаната промена од морален кон прагматичен индивидуализам. Некои автори сметаат дека културата на прагматичниот индивидуализам е антиетичка за семејството (Bumpass, 1990; Stone, 1992; Popenoe, 1993; според Reynolds & Mansfield, 1999). Во таа насока други автори сметаат дека вредносниот систем станува неодреден и нејасен, општ. Како резултат на тоа, егоцентричниот, потрошувачки менталитет на необврзување станува широко распространет, дифузен, заменувајќи ги традиционалните вредности со приватизација, субјективизам и конзумеризам. Оние кои го застапуваат постматеријалистичкото гледиште сметаат дека кохортите кои живеат во ерата на поствоено збогатување ги преместиле своите вредности од материјалните прашања кон прашања за индивидуалната слобода. Во сферата на семејството, постматеријалистите го гледаат бракот како можност за себеисполнување. Спротивно на нив, други автори тврдат дека индивидуализмот води кон поголема грижа за семејните врски и дека семејството е многу попотребен извор на смисла за индивидуалните животи (Luckmann, 1967; Yankelovich, 1981; според Reynolds & Mansfield, 1999). Тука фокусот е ставен на врската меѓу сопружниците која им овозможува извор на смисла и на идентитет. Сепак, какво и да е влијанието на индивидуализмот сигурно е дека тој ќе води кон сè поголема различност на врските и семејните форми, што ќе резултира со нови видови семеен живот (Lesthaeghe, 1995; според Reynolds & Mansfield, 1999).

СЕМЕЈСТВОТО ПОМЕЃУ ТРАДИЦИЈАТА И МОДЕРНОСТА

Секаде во стручната литература семејството се наведува како прв и најзначаен агенс на социјализација. Тоа може да се разбере како социјална институција чија функција е репродукција на општеството и унапредување на психосоцијалниот развој во текот на животот (Gecas, 1990; Hess, 1995; според Karaga i Gervone, 2003). Овие функции ги извршува така што ги пренесува општествените вредности и норми и го поддржува развојот на идните генерации. Постојат две основни, меѓусебно поврзани, функции на семејството - *социјална контрола* и *индивидуална промоција*. Семејната поддршка придонесува за постигнувањата и на поединците и на општеството во целина. Овие односи на поддршка се засновуваат не само врз емоционални врски, туку и врз вредности и норми кои се пренесуваат од една на друга генерација. Врските меѓу генерациите, особено реципрочните обврски на помладите и повозрасните членови на семејството, го разликуваат од другите форми на општествени институции. Секое семејство е единствен систем кој на своите членови им дава единствено опкружување. Но, бидејќи семејствата секогаш функционираат во рамки на општествено-културните граници, одредени семејни структури се почести во рамки на дадено општество. Доминантната семејна структура на некое општество неизбежно ги одредува начините на кои тие конкретни семејства го оформуваат развојот на поединецот. Речиси сите психолози се согласуваат дека условите на семејниот живот, особено во првите години од детството се решавачки за формирањето на личноста (Karaga i Gervone, 2003).

Меѓу сите промени што се случуваат во светот, ниту една не е поважна од онаа на полето на односите во бракот и семејството. Во тек е глобална револуција во начинот на кој луѓето, особено младите, размислуваат за себе и начинот на кој воспоставуваат врски и односи со другите. Денес има малку земји во светот во кои не се води интензивна дискусија за половата еднаквост, регулацијата на сексуалноста и иднината на семејството. Бројот на разводи во целиот свет рапидно се зголемува, на сметка на стапувањата во брак. Дури и Кина, која се смета за едно од најтрадиционалните општества, регистрира брз пораст на разводи и кохабитации. Оттука, заштитата на семејството подолго време е една од најгоречките теми во многу земји и претставува боиште меѓу традицијата и модерноста. Традиционалното семејство во многу држави е веќе одамна само мит. Гиденс (2002), како и многу други автори, смета дека идејата за враќање на традиционалното семејство е неверојатна и безперспективна поради следниве причини:

- Носталгијата кон традиционалното семејство го идеализира минатото. Растурените семејства биле чести и порано, иако главна причина за тоа била смртта на едниот партнер, а не разделба или развод;
- Традиционалното семејство било, пред сè, економска и роднинска врска. Брачните врски не биле индивидуализирани, како што се сега, а љубовта и емоционалниот аспект не биле клучна основа за бракот;
- Традиционалниот брак бил заснован по договор, врз нееднаквост на половите и врз правно поседување на сопругите - жените биле мобилен имот, а слично и децата;
- Големите семејства биле или посакувани или прифаќани како нормални. Денес, напротив, се живее во ера на „скапо дете“, во која децата се голем економски трошок. Освен тоа, природата на детството се има променето.

Историските промени, особено во западните општества, се однесуваат на исчезнување на мултигенерациското семејство кое во минатото доминирало и јавување на модерно, нуклеарно семејство. Во последно време зголемен е бројот на семејства со еден родител. Многу истражувања покажуваат дека разделувањето или разводот ја ослабнува врската меѓу детето и таткото, како и онаа меѓу детето и мрежата на пријателите на таткото (McLanahan, Sandefur, 1994; според Гиденс, 2002). Големи промени се забележани и во однос на зголемување на рамнотежата во моќта меѓу мажот и жената, во новото доживување на сексуалноста, како резултат на промените во вредностите, во зголемување на предизвиците на родителскиот авторитет и поголемо препознавање на детските права, во порамноправен третман на мажите и жените во однос на семејните обврски, емоционалната поддршка и економските и образовни можности, во повисоки стапки на развод, како и во повисоки стапки на вработеност на мајките (Golombok & Fivush, 1994; според Капрара и Кервоне, 2003). Низ историјата се откриени значајни меѓукултурни варијации во семејниот живот. Индивидуалните улоги во семејството и односите меѓу нуклеарното и проширено семејство варираат во зависност од земјата, економските услови, правниот систем и културните традиции (EUROSTAT, 1997; Hess, 1995; McLanahan, Casper, 1995; Smith, 1995; според Капрара и Кервоне, 2003). Во Северна Европа и во САД, традиционалните брачни односи многу често се заменуваат со кохабитации и речиси половината од децата се раѓа во однос во кој родителите не се венчани. Во Италија и Шпанија младите подолго време живеат со родителите, а бројот на деца родени во однос кој не е официјализиран, сè уште се движи во граници на умереност (EUROSTAT, 1997; според Капрара и

Ќервоне, 2003). Продолжувањето на заедничкиот живот на младите со своите родители дава нова светлина кон односите меѓу генерациите. Социоисториските промени доведуваат до појава на нови семејни форми, за што е доказ појавата на хомосексуални и лезбијски семејства (Lamb, 1998; Patterson, 1997; според Капрапа и Ќервоне, 2003).

Промените во семејниот живот треба да се разгледуваат и разберат во врска со социодемографските промени, како што се продолжувањето на животниот век, подоцнежнo стапување во брак и формирање на семејство, подоцнежнo заминување во пензија и продолжување на времето поминато во стекнување образование и кај мажите и кај жените. Поголемата тенденција на сопругниците кон потешко постигнување на семејните и професионални цели, во истовреме укажува не само на променетата семејна динамика, туку и на фактот дека се продолжува животниот век што овозможува задоволување и исполнување на поголем број задачи отколку порано (Carstensen et al., 1999, според Капрапа и Ќервоне, 2003). Денес, децата се сè подолго економски зависни од родителите, што наметнува продолжено образование и по завршување на факултетот. Одложувањето на формирање сопствено семејство за последица има намалување на големината на истото. Забележан е пад на наталитетот, а во некои области и присуство на „бела чума“. Ова станува мошне важно прашање, особено поради тоа што се случува во комбинација со пониски стапки на стапување во брак или зголемување на бројот на жени кои не сакаат да раѓаат деца, додека бројот на несакани бремености и абортуси на тинејџерска возраст се зголемува и претставува голем проблем. Големината на семејството, предизвикана делумно со одложување на стапување во брак, може да ја промени динамиката на семејните односи. Многу деца денес растат без браќа и сестри, што го доведува во прашање нивниот социјален развој (според Капрапа и Ќервоне, 2003). Денес се зборува за демократизација во контекст на семејството, која подразбира рамноправност, заемна почит, автономија, одлучување преку комуникација и ненасилство. Овие критериуми важат како за односот меѓу партнерите, така и за односот меѓу родителите и децата. Сепак и демократизираното семејство е идеал. Постојат широко распространети барања тоа да обезбедува стабилност во светот што рапидно се менува, но гледајќи реално, поверојатно е истото да ги прикаже карактеристиките на овој свет, отколку да ги надмине. Многу внимание се насочува на флексибилноста кон работното место, при што работните обврски одземаат најголем дел од денот и малку време останува да му се посвети на семејството. Односите во демократското семејство имплицираат заеднички обврски во грижата за децата, а особено поголемо заедништво меѓу мажите и жените. Карактеристиките на демократското семејство можат да

се сумираат во следново: а) емоционална и полова рамноправност; б) заемни права и одговорности во односите; в) заедничко родителствување; г) доживотни родителски договори; д) авторитет по договор над децата; е) должности на децата кон родителите; ж) општествено интегрирано семејство, под што се подразбира дека стабилните семејни врски можат да бидат голем извор на граѓанска кохезија, само доколку се свртени нанадвор, исто како што се свртени навнатре (Гиденс, 2002).

СЕМЕЈСТВОТО И РАЗВОЈОТ НА АДОЛЕСЦЕНТИТЕ ВО СВЕТОТ КОЈ СЕ МЕНУВА

Семејството е првата надворешна реалност на адолесцентот. Тоа е рамка која го одредува неговиот сегашен и иден развоен пат и му ја отвара вратата во светот на возрасните. Адолесцентот излегува надвор од домот - низ дружењето со врсниците, емоционалните врски, новите ставови и вредносни системи - но и понатаму смета на семејството како на значаен извор на поддршка. Границите во семејството се поместуваат, правилата се редефинираат. Забележлива е поголема флексибилност на ставовите на родителите која е во согласност со развојните промени на адолесцентите, како и поголема толерантност, што овозможува пофункционално родителство (Лакиќ, 2005). Психичкиот и духовен развој на адолесцентите не зависи само од биолошките фактори, туку и од општествениот контекст. Општеството со своите очекувања влијае врз нивниот развој и планови поврзани со иднината. Општествените структури можат да го олеснат процесот на созревање, но можат да бидат и извор на проблеми и тешкотии. Оттука, честопати неснаоѓањето, чувството на изгубеност, отуѓеноста и слично може да се сфатат како реакција на светот во кој живеат. Денешниот свет го карактеризираат големи и брзи промени. Можеби ни една претходна генерација не доживеала таква техничко-технолошка револуција како денешнава. Една од непосредните последици на таквите брзи промени се манифестира на психолошки план, така што минатото сè повеќе се оддалечува од сегашноста, губејќи ја својата вредност во нивните очи. Во нивната свест старото се поистоветува со старомодното, заостанатото, непродуктивното. Но и иднината, исто така, го губи своето значење и смисла. Станува сè понесигурна и понеизвесна. Тоа кај адолесцентите отвора ново искуство и нова потреба - максимално да се искористи сегашниот момент. Се живее од денес за денес. Понатаму, се стеснува меѓугенерациската комуникација. Адолесцентите сè помалку наоѓаат заеднички теми со своите родители, или послободно кажно - не зборуваат веќе со ист јазик. Формирана е една нова, компјутерска генерација - „dot-com” генерација. Сè полошите економски услови, зголемената

невработеност и сиромаштија, новите услови на работа го намалуваат времето што родителите можат да го поминат со своите деца во релаксирана и позитивна атмосфера. Поради големата подвижност емоционалните врски стануваат поповршни. Мешањето на различни култури ги прави попристапни новите, непознати вредности, идеи, модели. Адолесцентите трагајќи по цврсти потпори најчесто завршуваат со релативизирање на вредностите, поради што не можат да го најдат својот идентитет. Растргнати се меѓу семејните вредности и модели, од една страна и вредностите и моделите што секојдневно ги промовираат медиумите, од друга страна. Потрошувачкото општество и влијанието на комуникациските средства гради нови ставови кај нив. Тие прераснуваат во бескрајна маса потрошувачи на кои им се наменети бројни реклами и „инстант-вести“. Така, се почесто веруваат во тоа што го гледаат, а на ветувањата и дадениот збор реагираат со циничен потсмев (Szentmártoni, 2004).

Освен со проблемите кои настануваат поради ненадејните и брзи техничко-технолошки и општествени промени, адолесцентите се соочуваат и со хаосот во духовниот свет кој ги опкружува. Се чини дека никогаш порано човекот не бил толку несфатен како денес, ниту бил толку изгубен и осамен. Како што ќе рече познатиот хуманист **Роло Меј** (според Szentmártoni, 2004) „денешниот човек е „изгубен“ токму во основните димензии на своето човештво“. Духовната криза на нашата епоха можеби најтрагично се манифестира во подрачјето на вреднување на сексуалниот морал и средбата меѓу половите. Хаосот во кој денес се живее е присутен на повеќе нивои (според Szentmártoni, 2004): 1) *внатрешен хаос* – денешниот човек не е способен да живее во мир со себе си, му недостасува волја да донесе одлуки и истите да ги спроведе; 2) *општествен хаос* – денешниот човек го карактеризира, социјален, интерперсонален хаос; пореметен однос меѓу луѓето – се плашат едни од други, се затвораат, немаат доверба; 3). *амбиентален хаос* – денешниот човек живее во загадена животна средина; духот му е заробен од сè посланата урбанизација; 4) *метафизички хаос* – денешниот човек има чувство дека никаде не припаѓа; ја има изгубено вербата во подобра иднина, што доведува до губење на темелите на егзистенцијата, на смислата на животот.

За денешните адолесценти се зборува како за „Генерација Y“ или „Интернет-генерација“, која е резултат на клучните случувања во културата и општеството ширум светот (http://en.wikipedia.org/wiki/-Generation_Y/2007). Во неа се вклучени лицата родени во периодот меѓу 1980 и 2000 година. Таа својот вредносен систем го гради во време на силна медиумска доминација. Распространетата примена на компјутерите и Интернетот придонесува адолесцентите времето да го минуваат во искористување на можностите што истите им ги нудат, изолирани

од социјалните контакти. Главните карактеристики на условите во кои расте и се развива оваа генерација се масовна употреба на мобилни телефони и инстант-пораки, широки можности за поврзување со најоддалечените точки на планетава и достапност до секаков вид содржини и информации, модерни и многубројни медиумски избори. Исто така, се случуваат големи социјални промени кои вклучуваат имиграција и развој во односите меѓу расите, конфесиите, етносите и слично. „Генерацијата Y” е релативно потолерантна кон мултикултурализмот и интернационализмот. Денес, за разлика од порано, почесто се склучуваат бракови меѓу лица од различни раси или со различна вероисповест, со голема разлика во возраста, што се должи на намалувањето на предрасудите во тој поглед. Редифинирани се родовите улоги и правата на хомосексуалците. Свој придонес кон тоа имаат медиумите и популарната култура со експлицитната сексуалност што ја прикажуваат, детабуизирајќи многу од темите на кои порано не можело да се дискутира. Гледано од материјален аспект, денешнава генерација има поголеми побарувања во поглед на условите за живот. Овде неизбежно се наметнува прашањето дали наведените промени стимулираат развој кон повисок квалитет или можеби предизвикуваат застој, па дури и регрес во одредени аспекти од живеењето?! Припадниците на „Генерацијата Y” многу малку или воопшто не се сеќаваат на вредностите од времето на самоуправниот социјализам, од кои тешко се откажуваат нивните родители. Денес светот се соочува со нов предизвик - справување со ниското ниво на одговорност и совесност кај луѓето. Една од причините за таквата состојба се веќе споменатите промени во областа на семејството. Кај адолесцентите во Р. Македонија се забележува растргнатост меѓу семејните и новите вредности, меѓу традицијата и модерното (Фрицханд, 2007). Често пати аргументите зошто да се постапи на одреден начин не опстојуваат, поради тоа што е видливо дека поинаквото однесување е одобрено и прифатено во светот, носи поудобен живот, без одрекување и жртвување. Тоа ја ослабува и онака кршливата самоконтрола кај адолесцентите, при што на удар е најмногу нивниот идентитет. Во таква состојба, тие сигурноста и потпората ја бараат во семејството, со што уште еднаш се нагласува дека одржувањето на неговата целовитост и функционалност е од суштествена важност за правилниот раст и развој на идните генерации. Оттаму, како особено значајна се наметнува потребата од континуирано следење на промените што настануваат во областа на семејството и неговата функција кај нас и пошироко.

THE FAMILY AND ADOLESCENTS IN THE WORLD THAT'S CHANGING

SUMMARY

The paper discusses changes of value system in today's social context, from the aspect of family. In the beginning, changes of values and attitudes are discussed. Many authors address individualism as the key factor in this process of changing. Afterwards, the role of family as the principal socialization agent is also discussed, as well as its alternative forms and factors that initiate them. In the end, the concept in which today's adolescent are developing is briefly described from the aspect of the role and the importance that family plays in that process.

ЛИТЕРАТУРА

- Гиденс, Е., 2002: *Третиот пат*, Скопје, Институт за демократија, солидарност и цивилно општество
- Гиденс, Е., 2003: *Забеган свет*, Скопје, Филозофски факултет
- Зиновјев, А., 2002: *Запад. Феномен западњааштва*, Београд, Наш Дом
- Корубин, Ј., 2004: *Аномично општество*, Скопје, Матица Македонска
- Мурцева-Шкарик, О., 2004: *Развојна психологија*, Скопје, Филозофски факултет
- Фрицханд, А., 2007: *Вредности, вредносни ориентации, морални ставови и модели за идентификација во различни возрастни групи*. Магистерски труд. Скопје
- Berger, K.S., 2007: *The Developing person. Through the Lifespan*, NY, Worth Publishers
- Диздаревиќ, И., 2002: *Агенси Социјализације Личности*, Сарајево, Просвјетни лист
- Фокс, Џ., 2003: *Чомски и глобализација*, Београд, Есотхериа
- Фром, Е., 2006: *Умеке живлјења*, Београд, Моно & Масена
- Харисон, Ј.Е. и Хантингтон, С.П., 2004: *Култура је важна. Како вредности уобличавају лјудски живот*, Београд, Плато
- Капрара, Ѓ.В. и Кервоне, Д., 2003: *Личност*, Београд, Дерета
- Кузмановиќ, Б., 2001: *Друштвена криза и криза вредносног система младих. Драма једне младости*, Београд, Ѓ, Жарко Албулј
- Лакиќ, А., 2005: *Породица као прва сполјаинја реалност адолесцента. Унутраинја и сполјаинја реалност адолесцената*, Београд, Жарко Албулј
- Репеное, Д., 1998: „*We are what we see: The Family conditions for Modeling values for children*”.
- <http://parenthood.library.wisc.edu/Popenoe/Popenoe-Modeling.html>

- Reynolds, J. & Mansfield, P., 1999: "*The effect of changing attitudes to marriage on its stability*". Lord Chancellor's Department
- Santrock, J.W., 2007: *Adolescence*. USA, Mc Graw-Hill
- Сзентмартони, М., 2004: *Свет младих. Психолошке студије*, Панчево, Букур Бок
- Thomas, С., 2003: "*Marriage Redefined*".
<http://www.townhall.com/opinion/columns/calthomas/2003>
- Tompson, К., 2003: *Moralna panika*, Beograd, Clio
- Willard, N., 1997: "*Moral Development in the Informaton Age*"
<http://tigger.uic.edu/~lnucci/MoralEd/articles/willard.html>